

Віталіна КИЗИЛОВА (Луганськ)
СВОЄРІДНІСТЬ ТРАНСЛЯЦІЇ ТЕМИ ШКОЛИ
В СУЧАСНІЙ ПРОЗІ ДЛЯ ПІДЛІТКІВ:
(НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ В. БЕРДТА
«МІЙ ДРУГ ЮРКО ЦИРКУЛЬ ТА ІНШІ»)

У статті аналізується роман В. Бердта «Мій друг Юрко Циркуль та інші» з позиції його жанрово-стильової специфіки, майстерності розкриття проблем підліткового віку, онтологічних питань в контексті загальних тенденцій розвитку новітньої літератури. Особлива увага звернута на специфіку трансляції теми школи в романі.

Ключові слова: література для дітей та юнацтва, жанр, стиль, роман, тема школи, проблематика.

A novel of V. Berdt 'Mii drug Yurko Tsyrykul' ta inshi' is being analyzed in the article from the perspective of its specific genre style, mastery to discover problems of adolescence, ontological issues in the context of the overall trends in the recent literature. Particular attention is paid to the specificity of depicting school theme in the novel.

Key words: literature for children and youth, genre, style novel, school theme, issue.

Ю. Ковалів, розмірковуючи про тенденції розвитку української літератури ХХ століття та її жанрово-стильові модифікації, зазначає: «Постійно заангажована, тенденційна, квантитативна у своєму нелогічному розвитку, вона кожної сприятливої для себе миті здатна вибухнути одночасним співіснуванням різних, часто взаємовиключних літературно-мистецьких явищ із різностадіальних площин, призводячи до несподіваних жанрово-стильових структурувань» [6; 99]. На думку дослідника, це породжувало співіснування в літературі різних стильових напрямів і течій, що синтезувались у творчості Г. Квтки-Основ'яненка (сентименталізм, просвітницький реалізм, етнографізм), М. Гоголя (бароко, романтизм, реалізм), Т. Шевченка (романтизм, реалізм) та ін. У творчості багатьох авторів відбувся несподіваний синтез класичних і некласичних стильових явищ (В. Винниченко). Аналогічна ситуація спостерігається й на межі ХХ –ХХІ століть, коли той чи той стильовий або жанровий відповідник здатен пропонувати свою модифікацію, не даючи підстав для звинувачення в її «неповноцінності» [6; 100].

Ця тенденція стосується й жанрово-стильового виміру літератури для дітей та юнацтва кінця ХХ – початку ХХІ століть. У 50-80 роки минулого століття вона здебільшого відповідала соціально-реалістичному (Ю. Збанацький, О. Донченко), психолого-

аналітичному (Ніна Бічужа, В. Близнець) напряду, і автори робили спроби розбудови нових принципів розкриття підліткових проблем, які, на думку Р. Стаднійчука, зводилися до двох вимог: художнє узагальнення певної гострої соціальної тези, що супроводжувалось, як правило, драматичністю сюжету або посиленням психологізму підлітково-шкільної повісті за рахунок лірико-романтичного чи лірико-психологічного начала. Обидва принципи мали спільну мету: привернути увагу до моральних проблем підлітків, зробити максимально виразним сюжет твору і його художньо-естетичний зміст [10; 16]. Посилення пригодницької складової (Вс. Нестайко, Я. Стельмах, А. Костецький, Б. Комар) в 70-90 роки неминуче призвело до концентрації їх сюжетів, динамічної напруги, креативності дій персонажів, які прагнуть стати самодостатніми особистостями. У силу типологічної спорідненості з реципієнтом – прагнення дитини й підлітка до яскравого, надзвичайного, здатність до співпереживання героям, які долають складні, небезпечні перешкоди, колоритна обстановка, швидка зміна місця дії, велика роль загадки, таємниці [9; 82-83] – пригодницькі твори відповідали підлітково-дитячому досвіду.

Сучасна проза для дітей демонструє свою гнучкість, пластичність і, як правило, не вкладається в канонічні параметри пригодницької або психолого-аналітичної. У ній можна спостерігати тенденцію до схрещування різних стильових і жанрових ознак, що неминуче призводить до взаємозбагачення. Це припущення стосується і творів на шкільну тему. Особливого поширення «шкільна» проза набула в літературі для дітей та юнацтва радянського періоду (В.Близнець, Ніна Бічужа, О.Донченко, Ю.Збанацький, О.Копиленко, Вс. Нестайко та ін.), що підтверджують наукові розвідки Ольги Будугай [3], В.Неділька [8], Наталії Резніченко [9], Р.Стаднійчука [10] та ін. Ця тенденція в останні десятиліття поступово відходить у минуле, попри те, що тема школи все ж продовжує розвиватися в творах різного жанрового формату (філософсько-фантастична проза І. Калинця, детективи А. Кокотюхи, пригодницько-фантастичні повісті І. Андрусика). Їх основний акцент зміщено з дидактико-виховного, що забезпечує її конкурентоспроможність в сучасному дитячому середовищі.

Одним з небагатьох сучасних текстів для підлітків, який Видавництво Старого Лева наважилося дефініювати як шкільний, наслідуючи радянську традицію, є роман В. Бердта «Мій друг Юрко Циркуль та інші». Спроба аналізу його жанрово-стильової специфіки буде здійснена в цій розвідці.

Формальні ознаки твору – динаміка розгортання сюжету, напруженість подій, їх несподівані повороти, атмосфера таємничості, небезпечні перешкоди, що трапляються на шляху головних героїв, – дають підстави маркувати роман як твір пригодницький. Розділи «Голий лізе на акацію», «Операція «Холодний душ», «Ще одна неймовірна пригода в 7-В», «Пригода на дорозі», «Таке трапляється не лише в кіно» та ін. фіксують типові пригодницькі ситуації, що відбуваються з учнями 7-го класу на уроках та в позашкільний час. Їх стилістика часом нагадує твори Вс.Нестайка із притаманною письменнику гумористичною манерою. Показовою в цьому плані є історія про крадіжку груш, що росли біля хати Артура Августовича. Хлопці зважились на цей вчинок, аби виручити кошти на придбання мобільного телефону з блютузом. Утім, «операція» закінчилась трагічно для друзів: тріснула несподівано гумка в штанах Циркуля, кілька груш впало на собачу будку й розбудило не лише тварину, але й господаря. «– Може, на дерево кіт заліз? – Та кат його знає! Нічого ж не видно. – Авжеж. Ось я зараз піду та візьму ліхтарик, – Артур Августович попрямував назад до хати. І треба ж було саме цієї миті нога Юрка ковзнула з гілки, втративши рівновагу, за нею – друга. Як він вчасно встиг схопитись за стовбур?! Так і повис, а штани полетіли вниз. І треба ж, ніде не зачепилися й приземлилися за кілька кроків від собаки. – О! зараза! – вигукнув Артур Августович, помітивши одяг, що впав згори, й підійшов ближче. – Той кіт не звичайний» [2; 18].

Перед читачем постають «прогнозовані» персонажі пригодницького твору для дітей: здатні до авантюри, відчайдушні, подеколи кумедні, такі, що завдяки своєму «героїзму» часто втрапляють у халепу й цим викликають непідробний інтерес читача. Автор в багатьох розділах твору веде читача через колізії, що часто зустрічаються в текстах пригодницького жанру. У наведеному вище епізоді з грушами зовсім неважко передбачити завершення історії: «...Знімав нас із груші увесь наш провулок на чолі з дільничим міліціонером, який так і вкляк, коли потужний промінь ліхтаря вихопив з темряви поміж гілля спочатку голі Юркові ноги, а потім решту, бо доводилось йому бачити вслякого за часі служби, але щоб таке на дереві!!!» [2; 20]. Такими ж передбачуваними є послідовно нанизані епізоди зі скинутим головним героєм роману на голову вчителя математики пакетом з водою, ранковою погонею за злочинцями й пошуком схованого пакунку з доларами, ефекти від яких збуджують певні емоції реципієнтів: захват, схвилювання, вболівання, страх тощо. Очікуване сприйняття тексту в таких випадках, за слушним зауваженням Наталії Кердівар, «нагадує гру двох команд, далеко не рівносильних, і гра сприймається не як очікування несподіваної

перемоги від більш слабкої команди, а як просте задоволення від гри...» [5; 19].

М. Бахтін, розмірковуючи над проблемами індивідуального письменницького стилю, небезпідставно зазначав: «...автор твору виявляє свою індивідуальність у стилі, світогляді, у всіх моментах задуму твору. Саме той відбиток індивідуальності, що маємо у творі, і створює особливі внутрішні межі, що відокремлюють цей твір від інших творів, пов'язаних з ним у процесі мовленнєвого спілкування даної культурної сфери» [1; 311]. Хронотоп школи й пригоди, що розгортаються в просторі роману «Мій друг Юрко Циркуль та інші» В. Бердта, авторська манера розкриття особливостей життя й навчання підлітків дають підстави стверджувати, що перед читачем – пригодницький твір. Більше того, пригодницька складова дала можливість авторові синтезувати в одному тексті набір типологічних ознак пригодницьких творів різних жанрів. З-поміж них – детектив із справжніми злочинцями-грабіжниками, їх переслідування міліцією, таємничий паунок з викраденими доларами, неймовірний збіг обставин (Вадим опиняється в потрібному місці в потрібний час і стає не лише свідком скоєння злочину, а й випадковим власником коштів). Сюжетна лінія Сніжани Зобари демонструє інтеграцію роману з містичною літературою. В описі дій, вчинків героїні, її «талантів» виразно простежуються риси магічного реалізму з притаманним йому органічним поєднанням реальності й фантастики, дійсності й вигадки, таємничості, містичності.

Сніжана – «...хороша дівчинка й учиться непогано [...] Через несамовите захоплення чаклунством, магією та іншими дурницями більшість класу вважає її трішки дивакуватою й неохоче товаришує, бо з нею, окрім магії та чаклунства, ні про що не поговориш» [2; 78]. Вона володіє гіпнозом, ця здатність успадкована від батька-цигана, з яким матір дівчинки після її народження відразу втекла. Сніжана користується своїми надприродними можливостями лише у виняткових ситуаціях: допомагає позбавити шкідливої звички пиячити батька Вадима Журбіна; викриває пихатість і зверхність Анжеліки Діанової, яку загіпнотизовані учні й учителі школи в певний момент змогли побачити без одягу, тобто справжньою, без «фірмової амуніції», якою дівчинка завжди хизувалася в класі й демонструвала свою інакшість.

Усе життя Сніжана живе з бабусею й болісно переживає своє становище, батьки ввижаються їй уві сні, там же вона спілкується з аргентинським циганом, колишнім батьковим другом, який навчає її життєвій мудрості. Найважливіша наука, яку дівчинка опановує під час нічних сновидінь-розмов – ніщо інше як філософські авторські

узагальнення на кшталт: «Фізична сила та влада – це зброя нікчемних, боязких, продажних людей. Вони її використовують, щоб принижувати, знущатися над слабшими та незахищеними й обертають їх на своїх рабів. Ти самотнє, слабке й покинуте дитя в цьому світі. Таких – мільйони. На вас повсюди розставляють тенета, щоб змалечку посадити, як собаку, на ланцюг. Ти маєш бути сильнішою за них» [2; 135]. Сновиди Сніжани – часткові, проте вагомі епізоди, підпорядковані розвитку основної дії. У них втілене вагоме й значуще з погляду авторського бачення. Оніричний простір роману розкодовує перед читачем-реципієнтом і його атмосферу, і наскрізну тональність. «На Землі тільки діти найближче до Бога, бо їхні душі не вражені злом, ненавистю та заздрощами», – чує Сніжана уві сні [2; 204].

«...твір мистецтва – форма завершена і *закрита* у своїй досконалості цілковито збалансованого організму, та водночас *відкрита* можливістю бути інтерпретованою найрізноманітнішими способами без небезпеки втратити свою неповторність. Тому кожне “споживання» твору – це *інтерпретація* та реалізація його, бо у кожному наступному баченні твір знову і знову оживає у самотутній перспективі», – зазначав У. Еко [4; 409]. Відкритість художнього твору розкриває перед інтерпретатором перспективу: подивитись на твір «іншими очима», під іншим кутом зору, побачити в ньому те, що, можливо, не впадає в око недосвідченого читача при першому його прочитанні (адже дитина зазвичай звертає увагу передусім на динаміку розгортання подій, й лише потім на те, *що* за ними стоїть).

«Внутрішній розріз» роману дає підстави говорити про нього як про твір соціальний і глибоко психологічний. Письменник на тлі багатьох пригодницьких ситуацій демонструє заглибленість у внутрішній світ героїв, їх проблеми, конфлікти, обумовлені непростими реаліями сьогодення. Багатогранний світ підлітка визначається, на думку психологів, насамперед маргінальністю його становища. Переходячи з дитячого світу у світ дорослий, підліток не належить повністю жодному з них, а специфічність його соціальної ситуації й життєвого світу виявляються у його психіці, якій притаманні внутрішні протиріччя (зваженість і безрозсудливість, агресія й сором'язливість тощо) [7; 36-37]. Саме такими – внутрішньо неоднозначними – постають головні герої роману В. Бердта друзі Вадим Журбін і Юрко Циркуль та їх однокласники Іра, Сніжана, Анжеліка й ін.

Головні герої роману – вихідці з Москалівки, «занедбаного, напівпорожнього району Харкова, де люди мешкають переважно в старих, точнісінько як у селі, хатинах: збудованих ще за царя Панька.

А заможніші вимуровують справжні палаци, що ледь хмари не підпирають» [2; 11]. Нерозлучні друзі все літо заробляли гроші собі на комп'ютери, бо в батьків не було можливості придбати їх хлопцям; почуття суму впереміш із заздрістю охоплює дітей, коли напередодні першого вересня Андрій Куц продемонстрував однокласникам новеньку модель «Нокії» з блютузом, яку батько подарував хлопцеві на початок навчального року. Ця подія і спонукала хлопців до першої «пригоди» з грушами, які вони планували продати й на виручені кошти купити собі нові телефони.

Комічний епізод завершується драматично для Вадима й Юрка. І причина не в тому, що довелося забути мрію про нові телефони. Найбільше боліла хлопцям реакція класного керівника Лілії Борисівни, яка так «дбає» про учнів свого класу й вважає за свій прямий обов'язок передусім повідомити про все директорові школи й належним чином «оцінити» поведінку вихованців перед громадськістю: «І як ми її не благали, наступного дня вона не тільки розмалювала подію всьому класу, а ще й відвела нас до директора. Бачили б ви це! Озброєні енкаведисти не конвоювали з такою погордою та бридливістю полонених німців вулицями визволеного Харкова. [...] Образа, злість, відчай наповнювали моє єство. З усієї сили я стискував кулаки, і не позрізувані нігті до крові впивалися в долоні» [2; 21].

Після такого резонансу Журбін і Циркуль стали об'єктом насмішок і глузування своїх однокласників. Почуття образи, душевний біль Вадима, бажання бути зрозумілим і почутим у цьому світі компенсує творча робота. Хлопець у хвилини розпачу згадує свого померлого дідуся, з яким так любив разом щось майструвати і слухати його розповіді: «Тепер його нема. Замовк назавжди, а я не можу в тиші сидіти, якщо берусь до роботи. І розмовляю з деревом. А сьогодні тільки взяв до рук припорошену скриньку, як серце защеміло, забилося. Не скриньку я побачив, а дідуся і його натружені руки, що завжди пахли сосною, березою, дубом, коли гладили мого чуба» [2; 41]. Тільки дідусь розумів його, заспокоював і втішав так, що всі дитячі проблеми враз ставали дрібними й мізерними. Хлопець вирізьблює руки дідуся, які завжди «поспішали працювати на радість та благополуччя людям», дідусеві обіцянку: «Коли я виросту, обов'язково матиму такі руки, як у тебе, бо старатимусь, як і ти, робити людям тільки добро, щоб вони посміхались» [2; 41]. Наведений вище епізод, як і багато інших у романі – хвороба матері («я сидів і тихо плакав, дивлячись, як вона завчасно помирає, а з нею й моє дитинство» [2; 237], відчуженість і самотність у спеціалізованому ліцеї мистецтв, де Вадим як

обдарована дитина провчився кілька днів і, не знайшовши порозуміння, повернувся до свого улюбленого 7-В, любов до собаки Дінго, з яким щоранку ділився своїм сніданком, а після школи підготовував обідніми котлетами з їдальні, – яскраво свідчать про психологічну глибину роману й письменницьку майстерність розкриття багатогранної натури головного героя.

«Видавництво Старого Лева», де побачив світ роман В. Бердта, маркує його як шкільний. Тому не випадково особне місце в ньому відведене вчителям. Письменнику, на жаль, у розбудові їх образів не вдалося оминати певного примітивізму, що сягає витоків радянської педагогіки й радянської літератури про школу. Автор вдається до зужитого соцреалізмом прийому антитези (яскравого вираження він набув, наприклад, у повістях Ю. Збанацького «Курилові острови», «Героподвія»), протиставляючи двох педагогів, їх ставлення до дітей і до самого життя. Класний керівник – Лілія Борисівна – на перший погляд не байдужий до проблем своїх вихованців педагог, стежить за їх поведінкою й моральним кліматом у класі, тримає тісний зв'язок з батьками дітей. Її «небайдужість» виявляється в тому, щоб вчасно проінформувати адміністрацію школи про проблеми й конфлікти, що мають місце в класному колективі. Вона, свого роду ретранслятор подій, за свій головний обов'язок вважає винесення догани (при цьому в такий спосіб, щоб про це знали якомога більше людей) підлітку та його батькам, не розібравшись в суті проблеми.

Зовсім іншим педагогом зображена вчитель математики Антоніна Павлівна. Її педагогічний такт і мудрість виявляються у ставленні до своїх вихованців, бажанні зрозуміти їх складні й суперечливі характери, допомогти порадою, а інколи просто вчасною розмовою про наболіле. Цим продиктована, можливо, нетипова як для вчителя реакція на вчинок Журбіна (у бажанні помститися Анжеліці Діановій хлопець планує скинути з козирка школи їй на голову пакет з водою, що випадково падає на голову Антоніни Павлівни). Учитель намагається розібратися в причинах агресивного настрою Вадима і замість того, щоб влаштувати суд над хлопцем, на відміну від класного керівника, запрошує його в кав'ярню на морозиво, де дає можливість виговоритись: «Говорив попервах неохоче, бо не вірив, що це може видатись цікавим, а коли помітив, як її і без того небаїдужі очі випромінювали то усмішку, то розпач, то досаду, – повірив. І з кожним словом, з кожним пережитим у розповіді епізодом на душі ставало легше» [2; 69]. Розуміючи, що до проблем підлітка байдуже всім навкруги (дідусь помер, мати хворіє, до того ж її скорочують на роботі, батько постійно у від'їзді, а вдома любить

відпочити з сусідом за пляшкою), Антоніна Павлівна стає тією єдиною людиною, яка допомагає хлопцеві знайти вихід із прикрої ситуації.

Автор не тішить читача щасливим фіналом історії з позиції реалізму. Антоніна Павлівна і серед своїх колег лишилася «білою вороною», в її любові до дітей вони вбачали прагнення вислужитися перед адміністрацією школи, робити кар'єру. «За власним бажанням» вчителька лишає роботу й виїжджає з міста. Врятувати хвору матір Вадима Журбіна вдається лише завдяки випадковому збігові обставин. Збирання пляшок вулицями Харкова, продаж комп'ютера (в такий спосіб Вадим вирішив розв'язати матеріальну проблему родини) – лише краплина з 80 000 доларів, які необхідні на операцію жінки. Вихід з глухого кута автор знаходить завдяки вставленій детективній історії з пограбуванням казино і грошима злочинців, які випадково (в дусі традицій пригодницької літератури) потрапляють до Вадима. Батько хлопця перестає пиячити завдяки гіпнозу Сніжани Зобари.

Прискіпливому критику такий письменницький хід, можливо, видасться надто примітивним. Утім, для юного читача твір стане цікавим не в останню чергу завдяки обраній письменником стильовій манері, його світовідчуттю, наскрізній тональності роману, тенденції до схрещування в одному тексті різних жанрових форм, поєднання досережнього й суспільного, трансляції онтологічних питань на тлі напружених ситуацій. Герої-підлітки, переживши певні кризові моменти в своєму житті, дорослішають і навчаються розрізняти його відтінки, реагувати на проблеми й знаходити з них вихід, творити добро.

Роман В. Бердта, демонструючи гнучкість і пластичність жанрово-стильових форм, відповідає загальним тенденціям розвитку новітньої літератури для дітей та юнацтва, що накреслює оптимальний варіант діалогу з сучасним читачем на важливі й актуальні для нього теми.

Література

[1] Бахтін М.М. *Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування. Переклад Марії Зубрицької / М.М. Бахтін // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 1996. – С. 308–317;* [2] Бердт В. *Мій друг Юрко Циркуль та інші : шкільний роман : для середнього шкільного віку / Бердт В. – Львів : Видавництво Старого Лева, 2010. – 273 с.;* [3] Будугай О.Д. *Приголницько-шкільна повість для дітей 1960-1980-х років: жанрові особливості (О.Огульчанський, Б.Комар, А.Давидов) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Будугай Ольга Дмитрівна. – К., 2007. – 213 с.;* [4] Еко У. *Поетика відкритого твору. Переклад Уляни Головацької / У. Еко // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ*

ст. / за ред. Марії Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 405–419; [5] Кердівар Н.І. Творчість Миколи Трублаїні і становлення пригодницького жанру в українській літературі першої половини ХХ століття : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Наталя Іванівна Кердівар. – Одеса, 2011. – 200 с.; [6] Ковалів Ю.І. Жанрово-стильові модифікації в українській літературі : монографія / Ю.І. Ковалів. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. – 191 с.; [7] Кон И.С. Психология ранней юности : книга для учителя / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с. : ил. – (Психол. наука – школе); [8] Неділько В. Школяр у сучасному житті й літературі / Всеволод Неділько // Література. Діти. Час. – К. Веселка, 1976. – С.43–56; [9] Резніченко Н.А. Українська проза для дітей 60-80-х років ХХ століття (жанрово-стильові модифікації): дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Резніченко Наталія Анатоліївна. – К., 2008. – 190 с.; [10] Стаднийчук Р.Е. Проблемы формирования нравственного мира подростка в современной советской повести о школе (70-е – 80-е гг.) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.02 «Литература народов СССР» / Р.Е. Стаднийчук. – Киев, 1990. – 17 с.

Олександр КИРИЛЮК (Одеса)

ПРОЛЕГОМЕНИ ДО УНІВЕРСАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ПОКАЖЧИКА ФОЛЬКЛОРНИХ ТА ЛІТЕРАТУРНИХ МОТИВІВ

На основі авторської концепції категорій граничних підстав як глибинної структури нарративних дискурсів намічені шляхи створення принципово нового, автентичного головному змісту текстів Показчика казкових і літературних мотивів і сюжетів, заснованого на класоутворюючій ролі всіх формально можливих комбінацій зазначених категорій (народження, життя, смерть і безсмертя) і світоглядних кодів (аліментарного, еротичного, агресивного і інформаційного).

Ключові слова: показчик мотивів, структура тексту, структурно-типологічний аналіз текстів, універсально-культурний метод, категорії граничних підстав, світоглядні коди.

O. Kyrylyuk (Odessa, Ukraine)

PROLEGOMENA TO A NEW FOLK-TALES & STORIES MOTIF-INDEX.

As combination of Categories of Ultimate Bases (Birth, Life, Death and Immortality) and world-outlook Codes (Alimentary, Erotic, Aggressive and Informative) is a deepest Structure of all Narratives, its may be used as a classifier for new authentic Folk-tales and Stories Motif-index.

Keywords: Motive-index, text structure, structural-typological analysis of texts, universally-cultural method, the category of Ultimate Bases, world-outlook Codes.